

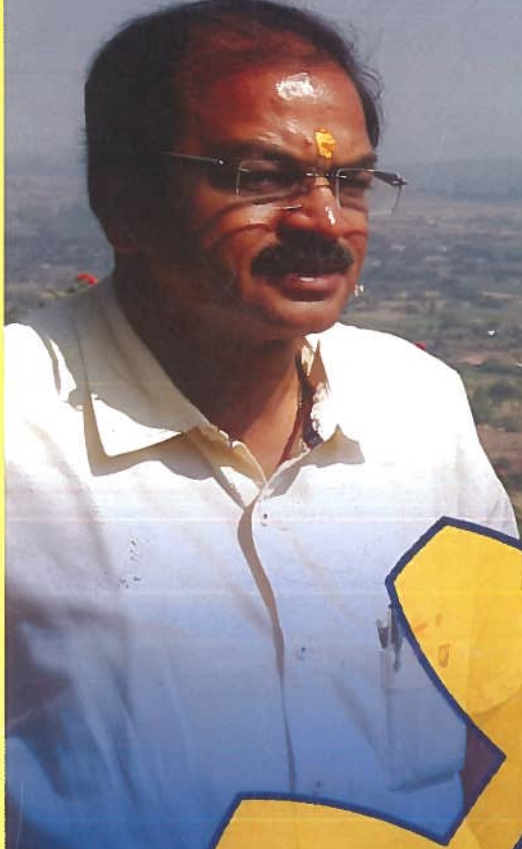
२२ मार्च २०१६-
जागतिक जलदिन

P. 28-31

वर्ष १२ वे: अंक ३ रा
मार्च २०१६

जलसंवाद

पाणी प्रश्नावर मंथन घडवून आणण्यासाठी
व्यासपीठ उपलब्ध करून देणारे मासिक
संपादक
डॉ. वक्ता देशकर
श्री. प्रवीण महाजन

कव्हर स्टोरी
रोटरीचे चक्र
जलचक्र बनते
तेव्हा...

कृषी साधक : भवरलालजी जैन

गुरदीपसिंग अहलुवालिया, जैन इरिगेशन, जळगाव

मो : ०९४२२७७५९३२

जैन इरिगेशनचे संस्थापक अध्यक्ष तथा गांधी रिसर्च फाउंडेशन, जळगावचे संस्थापक भवरलालजी जैन यांचे अल्पशा आजाराने २५ फेब्रुवारी २०१६ रोजी वयाच्या ७९ व्या वर्षी दुःखद निधन झाले.

या पृथ्वीतलावरील मानवी जगणे प्रामुख्याने २ गोष्टींमुळे सुसह्य होते, सहज होते, आश्वासक होते. यातील पहिला भाग हा तपश्चर्येचा असतो. दुसरा भाग हा या तपश्चर्येतून जी दूरदृष्टी मिळते ती प्रत्यक्षात साकारण्यासाठी जी व्यक्तीमत्त्वं अहोरात्र स्वतःला वाहून घेतात, त्याला कष्टाची जोड देतात त्यावर मानवी जगणे सुसह्य होत जाते. भवरलालजी जैन यांनी आयुष्यभर मानवी कल्याणाच्या तपश्चर्येसह त्याला अहोरात्र कष्टाची जोड दिली. या कष्टातूनच हरितक्रांतीला पायाभूत ठरणारे उच्च कृषि तंत्रज्ञान या भूमित, या महाराष्ट्रातून विकसीत होऊ शकले. कल्पना कणापरी ब्रह्मांडाचा भेद करी हे ब्रिद त्यांनी प्रत्यक्षात साकार करून दाखविले.

भवरलालजी जैन यांना फार मोठा औद्योगिक घराण्याचा वारसा नव्हता. जगप्रसिद्ध अजिंठा लेण्याच्या पायथ्याशी असलेल्या छोट्याशा वाकोद गावातील सामान्य अशा घरात त्यांचा जन्म झाला. प्राथमिक शिक्षणाचे धडे घेतल्यानंतर पुढील शिक्षण त्यांनी जळगाव, नाशिक व मुंबई येथे घेतले. आपल्या असामान्य बुद्धिमत्ता असलेल्या भवरलालजींची राज्य लोकसेवा आयोगामार्फत उपजिल्हाधिकारी पदी निवड झाली होती. शासकीय नोकरीच्या संधी पेक्षा या व्यक्तिमत्त्वाने आपल्या आईच्या शब्दानुसार सरळ निसर्ग, पशू, पक्षी, प्राणी यांची कृषी क्षेत्रामार्फत सेवा करण्याचे निश्चित केले.

आजच्या पेक्षा पाच दशकांपूर्वी कृषिक्षेत्रासमोरील आव्हाने, शेतकऱ्यांचे प्रश्न अत्यंत निराळे होते. तांत्रिकदृष्ट्या ते आव्हानात्मक होते. केरोसीनवर चालणाऱ्या पंपाचा जेमतेम आविष्कार झाला होता. याला लागणारे पाईप लोखंडी, सिमेंटचे होते. लोखंडी परवडणारे नव्हते तर सिमेंटचे पाईप

पावलो पावली फुटायचे. याची जोडणी करण्यातच शेतकरी बेजार व्हायचे. अशा या काळात कृषि क्षेत्राला नवा तांत्रिक दिलासा आवश्यक होता. सर्वसामान्य शेतकरी असलेल्या भवरलालजी जैन यांनी ही समस्या लक्षात घेऊन शेतीच्या गरजेनुसार, पाण्याच्या उपलब्धतेनुसार शेतकऱ्यांना सोईचे ठरतील अशा पीव्हीसी पाईप्सचे उत्पादन सुरु केले. जोडणी करायला व हाताळणीसाठी पीव्हीसी पाईप्स सोपे असल्याने जैन इरिगेशनचे हे पहिले उत्पादन राज्याच्या प्रत्येक वेगवेगळ्या शेतकऱ्यांपर्यंत जाऊन पोहोचले.

त्यांनी केवळ व्यावसायिकाची, उद्योजकाची भूमिका घेतली नाही. आपल्या उद्योगाला त्यांनी शाश्वत विकासाचे तात्विक अधिष्ठान दिले. माझा गावकुसाबाहेचा सर्वसामान्य शेतकरी जर मोठा झाला तरच मी मोठा होईल ही खूप गाठ त्यांनी व्यवसायात पदार्पणावेळीच बांधून घेतल्याने आयुष्यभर त्यांनी स्वतःला याच कामी वाहून घेतले. छोट्यातला छोटा शेतकरी हा कसा मोठा होईल, त्याचे आर्थिक उत्पन्न कसे वाढेल याचा ध्यास घेऊन त्यांनी थोडे थोडेकडे नव्हे तर सुमारे ५० लाख शेतकऱ्यांचे जीवनमान बदलून दाखविले. ते दूरदृष्टे आणि कर्मयोगी होते ते यामुळेच.

वाकोदसारख्या छोट्या गावातून पुढे येत आपल्या उद्योग विश्वाला बिलीयन डॉलरची उलाढाल असलेली ग्रामीण बहुदेशीय कंपनी करणे तसे सोपे काम नाही. शेतीला लागणाऱ्या पाईपापासून ते ट्युबवेलच्या केसिंग पाईप पर्यंत, उतीसंवर्धित रोपांपासून ते ठिबक, सूक्ष्मसिंचन प्रणालीपर्यंत, फळ प्रक्रिया ते भाजीपाला निर्जलीकरण प्रक्रियेपर्यंत त्यांनी आपल्या उद्योग विश्वाची साध्य केलेली श्रुंखला सातासमुद्रापार पोहोचविली. एक मराठी उद्योजक सातासमुद्रापार आपल्या अस्तित्वाचा, आपल्या विस्ताराचा अमिट ठसा उमटवितो हे निश्चितच प्रत्येक महाराष्ट्रीयानांसाठी, भारतीयानांसाठी अभिमानास्पद आहे.

भारताचा भाग्यविधाता म्हणून त्यांच्याकडे पाहावे

लागेल. पाच दशकांपूर्वी खऱ्या अर्थाने कृषिक्षेत्रातील 'मेक इन इंडिया'चा पाया त्यांनी रचला. यातूनच जागतिक पातळीवर सर्वाधिक आंबा फळावर प्रक्रिया करणारी प्रथम क्रमांकाची कंपनी, उतिसंवर्धित फळांच्या रोपांची निर्मिती करून ही व्हायरस फ्री रोपे उच्च तंत्रज्ञानासह शेतकऱ्यांच्या हाती सुपूर्त करणारी प्रथम कंपनी, सूक्ष्मसिंचन व ठिबक सिंचनातील दुसऱ्या क्रमांकाची कंपनी, सौर ऊर्जेवर चालणाऱ्या स्वदेशी तंत्रज्ञानाची जोड देऊन, स्वदेशी तत्वाने सौर पंपाचे उत्पादन करणारी प्रथम क्रमांकाची कंपनी म्हणून त्यांनी साध्य केलेला नावलौकीक हा देशाच्या उद्योग जगताचा गौरव करणारा आहे. उतिसंवर्धनात बायोटेक्नॉलॉजीचे महत्त्व त्यांनी ओळखले. जळगाव येथे संशोधनाला भक्कम करणारी सर्वात मोठी बायोटेक लॅब त्यांनी उभारली. या लॅबला शासनाचे एनएबीएल मानांकन सुरवातीपासून लाभले. जैन इरिगेशनने निर्माण केलेल्या टिश्युकल्चर केळीच्या ग्रॅण्ड नाईन या व्हायटीने शेतकऱ्यांचे जीवनमान बदलून गेले.

खान्देशसारखा उष्णकटिबंधात मोडणारा जळगाव जिल्हा भारतात क्रमांक एकचा केळी उत्पादक जिल्हा म्हणून अल्पावधीतच नावारुपास आला. इथल्या केळीने देशाच्या सीमा तर तोडल्याच शिवाय पाकिस्तान सारख्या देशातही या केळीने आपला लौकीक निर्माण केला. खान्देशच्या पट्ट्यात ज्या शेतकऱ्याने टिश्युकल्चर केळीला जवळ केले त्यांचे जीवनमान किती सुधारले ते आपल्याला सहज त्यांच्या घरावरून लक्षात येते. भवरलालजींनी बाळगलेल्या दूरदृष्टीचे हे एक द्योतक म्हणावे लागेल.

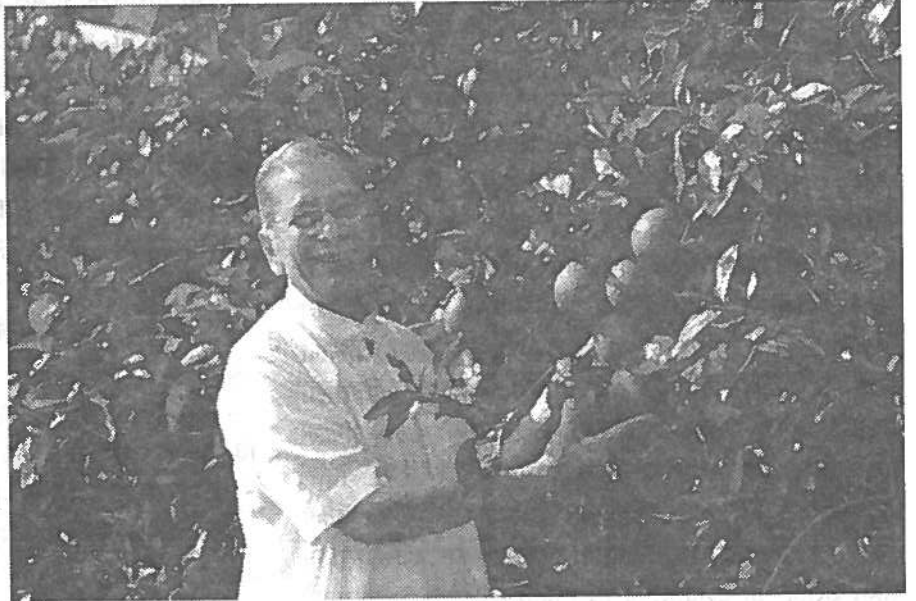
शेतकऱ्यांच्या भल्यासाठी ज्या काही गोष्टी असतील त्यावर संशोधन करणे व या संशोधनातून निर्माण केलेले तंत्रज्ञान शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचविणे हा त्यांच्या जीवन कार्यातील एक अविभाज्य भाग होता.

शेतकरी हे निरक्षर जरी असले तरी ते अज्ञानी नाहीत. त्यांना केवळ तंत्रज्ञानाप्रती सजग व साक्षर करणे आवश्यक आहे हे त्यांनी नेमकेपणाने ओळखले होते. या सजगतेतूनच अखंड भारतभर त्यांनी कृषि साक्षरतेचा यज्ञ मागील सुमारे ३ दशकांपासून सुरू केला. आजच्या घडीला

भारताच्या प्रत्येक जिल्ह्यात, प्रत्येक तालुक्यात त्यांनी कृषितज्ज्ञ नेमुन त्यांच्यामार्फत शेतकऱ्यांना योग्य दिशा देण्याचे काम सार्थ करून दाखविले.

हा कर्मयोगी शेवटच्या श्वासापर्यंत थांबला नाही. शेतकऱ्याची जी दिनचर्या असते ती शेवटपर्यंत त्यांनी पाळली. सकाळी सूर्योदयापूर्वी उठणे, उठल्यावर प्रत्यक्ष शेताच्या बांधावर जाऊन शेतातील मातीसह पिकांशी मुक संवाद साधणे, त्याच्याशी एकरूप होणे, यातूनच पुढील कामाची दिशा घेणे, कार्यालयीन कामकाजातून विशेष सवड काढून काही वेळ समाज कार्यासाठी देणे ही दिनचर्या सर्वसामान्यांसारखी ठेऊन या व्यक्तीने मानव कल्याणाचाच विचार कायम बाळगला.

समाजाला प्रत्येकाने विविध रुपातून परतफेड केली पाहिजे याचा विसर त्यांनी कधी पडू दिला नाही. यासाठी जे मूळ तत्त्व असते ते त्यांनी बाळगत मला काही तरी अगोदर

मिळविले पाहिजे ही व्यवसायाची गुरु किंल्ली त्यांनी इतरांना दिली. आपल्या व्यवसायाची उभारणी करताना नैतिक अधिष्ठानाला त्यांनी प्राधान्य देत यातून नैतिकतेच्या धर्मालाच सर्वांपर्यंत पोहोचते केले. लहानपणी जिल्हा परिषदेच्या शाळेत प्राथमिक शिक्षणाचे धडे घेताना ज्या काही उणिवा भासल्या त्या लक्षात ठेऊन पुढील काळात त्यांनी योग्य वेळ येताच निवासी शाळेचे स्वप्न साकारण्यास सुरवात केली. जगातील जे चांगले शिक्षण आहे ते आपल्याच भागात विद्यार्थ्यांना मिळावे शिवाय या शिक्षणासमवेत त्यांच्यावर भारतीय संस्काराचीही पेरणी व्हावी या मुलांना कार्यानुभवातून शेती मातीचेही गणित

कळावे या दृष्टिने जळगावातच त्यांनी अनुभूती निवासी स्कूल सुरू केली. अवघ्या दोन वर्षातच ही स्कूल भारतातील ग्रीन स्कूल अवार्डने गौरविल्या गेली.

ज्या मुलांना केवळ दारिद्र्याच्या शापाने योग्य शिक्षण घेता येत नाही अशा दारिद्र्य रेषेखालील मुलांसाठी निदान आपल्या गावात तरी आपण काही केले पाहिजे यासाठी ते नेहमी अस्वस्थ व्हायचे. या अस्वस्थतेतूनच त्यांनी जळगाव येथे महानगर पालिकेच्या बंद पडलेल्या ईमारतीत एक अभिनव स्कूल सुरू केली. या अनुभूती इंग्लिश मिडीयम स्कूलमध्ये आज जळगावमधील दारिद्र्यात खितपत असलेल्या शेकडो मुलांना उच्च दर्जाचे मोफत शिक्षण दिले जात आहे. येथील विद्यार्थ्यांनी साध्य केलेल्या गुणवत्तेने देशविदेशातील संस्थांचेही लक्ष वेधले गेले आहे. या शाळेत आता विदेशातील उच्च शिक्षण घेणारी बालकल्याण व शिक्षण विभागातील विद्यार्थी येऊन प्रात्यक्षिकाचे धडे गिरवून जातात.

ही मूर्ती तशी शरीराने लहान होती. मनिषा आणि उर्मि मात्र त्यांच्यात प्रचंड होती. या उर्मिवरच त्यांनी हृदय विकाराच्या ७ अटॅकला सहन करून दाखविले. या आजाराला ते कधीच बधले नाहीत. उलट यावर मात करण्यासाठी त्यांनी योगा, नॅचरोपॅथी, मेडिटेशन या भारतीय मूळ संस्कृतिचा मार्ग अधिक जवळ केला. अद्ययावत वैद्यकीय उपचारांसह मूळ भारतीय संस्कृतितील या जीवनशैलीतून ते प्रत्येक प्रकल्पासाठी दुप्पट गतिने पुढे झेपावले. कंपनीच्या विस्तारासमवेत सामाजिक क्षेत्रातील त्यांनी निर्माण केलेली कामे ही अपरिचितांना नेहमी संप्रमीत करून टाकतात. त्यांच्यासाठी ते समाजसुधारक, विचारवंत म्हणून लक्षात राहतात. महात्मा गांधींच्या जीवन कार्याला भारतातील नवीन पिढी समवेत संपूर्ण जगतालाही त्यांचा 'बी द चॅंज'चा संदेश घेता यावा यासाठी त्यांनी मागील एक दशक पूर्णपणे स्वतःला वाहून घेतले. या दशकातील चिंतनाला त्यांनी स्वभावाप्रमाणे कृतिची जोड देऊन अवघ्या काही महिन्यात जागतिक पातळीवरचे जळगाव येथे गांधीतीर्थ उभे करून दाखविले. आज या फाउंडेशनमार्फत घेतल्या जाणाऱ्या गांधी विचार परीक्षेला शालेय अभ्यासक्रमाव्यतिरिक्त सुमारे २ लाख विद्यार्थी सहभागी होतात. हे म्युझियम प्रत्यक्ष पाहणाऱ्यांची संख्या आता हजारांच्या संख्येने वाढते आहे.

एखादा सर्वसामान्य व्यक्ती आपल्या कार्यकर्तृत्वाने एवढा मोठा ठसा उमटवू शकतो यावर कुणाचा विश्वास बसणार नाही. ते केवळ दूरदृष्टे नव्हते. त्यांनी साहित्याचे क्षेत्रही कुशलतेने हाताळून सिद्धहस्त लेखक म्हणूनही आपली ओळख निर्माण केली. त्यांनी पत्नीच्या योगदानावर लिहिलेले 'ती

आणि मी' या पुस्तकाच्या लाखाच्यावर प्रती मराठी मनाच्या घरात पोहोचल्या.

जैन हिल्स आणि जैन इरिगेशन हे चालते बोलते विद्यापीठच. इथे ग्रामीण विकासापासून जलसंधारणापर्यंत, महात्मा गांधींच्या शाश्वत विकासापासून ते खेड्यातील साध्या शेतकऱ्यालाही समृद्धीचा मार्ग देणाऱ्या उच्च तंत्रज्ञानापर्यंत भूमिका बजावणाऱ्या शक्तीचे महात्म्य या जैन हिल्सला मिळाले. म्हणूनच की काय आपल्या गावकुसातील राबणाऱ्या शेतकऱ्यांचे पाय पंढरीच्या विठ्ठलासमवेत कृषिची पंढरी म्हणून जैन हिल्सकडे आपसुक वळतात. शेतकरी येथून उच्च कृषितंत्रज्ञानेच बळ घेऊन जातात. इथे भेट देणाऱ्या कोणत्याही शेतकऱ्याला रिकाम्या हाताने परतू देणार नाही याचा ध्यास भवरलालजी जैन यांनी बाळगून गुरुकुलात बदलविले ते यासाठीच.

कृषिक्षेत्रात शिकणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या मुलाकडे त्यांचे विशेष लक्ष असायचे. जैन इरिगेशनने जे काही संशोधन विकसित केले आहे ते पुढील शिक्षणासाठी या विद्यार्थ्यांना खुले करून देताना त्यांनी कधीही व्यावसायिक विचाराला जवळ केले नाही. प्रत्यक्ष शेताच्या बांधावर पोहोचून त्या त्या भागातल्या मातीत रुजणारे संशोधन यावरच त्यांनी भर दिला. स्वाभाविक अनेक उच्च विद्या घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा याकडे कल असणारच. आपल्या विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांना जैन इरिगेशनच्या तंत्रज्ञानाचा, येथील शिक्षणाचा लाभ व्हावा या उद्देशाने भारतातील जवळपास सर्वच कृषि विद्यापीठांनी स्वतःहून जैन इरिगेशनशी सामंजस्य करार केला. जगातील अनेक विद्यापीठांनीही करार करून कृषि क्षेत्राच्या शाश्वत विकासासाठी भारतात हे रुजलेले तंत्रज्ञान मोलाचे आहे याची अप्रत्यक्ष पावतीच दिली.

अमेरिकेतील हार्वर्ड बिझनेस स्कूलकडे संपूर्ण जग हे उच्च शिक्षणातील परमोच्च केंद्र बिंदू म्हणून पाहते. या हार्वर्ड

बिझनेस स्कूलने भवरलालजी जैन यांनी आपल्या जीवन कार्यातून जो अमूल्य ठसा उमटविला त्या सर्व कार्याचा वेध घेणाऱ्या विषयाचा त्यांच्या अभ्यासक्रमात समावेश केला हे सहसा कुणाला ज्ञात नाही. हा गौरव त्यांच्यामार्फत संपूर्ण भारताचा गौरव आहे. ज्या आफ्रिकेकडे भारताच्या खालोखाल एक अविकसनशील खंड म्हणून सारे जग पाहते त्या आफ्रिकेतील कृषिक्षेत्राला आपण दिलासा देऊ, मार्ग देऊ या उद्देशाने त्यांनी या दशकात मोठे कार्य केले आहे. आफ्रिकेतील विविध देशात कृषि शिक्षण विस्ताराचे कार्य त्यांनाही बळ देत आहे. ही दूरदृष्टी भवरलालजींनी व्यावसायिक गणितात कधीच गृहित धरली नाही. उलट यात झळ सोसून तयारी दर्शविली हे लक्षात घेतले पाहिजे.

कोणतेही राष्ट्र खऱ्या अर्थाने उभे रहायचे असेल तर त्याच्या सार्वजनिक व्यवस्थेत सर्वच पातळ्यांवर पारदर्शकता हवी ही भूमिका त्यांनी सुरवातीपासून घेतली. या त्यांच्या भूमिकेमुळे स्वतःच्या उद्योगावर होणाऱ्या परिणामांचा त्यांनी विचार केला नाही. दोन दशकांपूर्वी लोकशाही मूल्यात माहितीच्या अधिकारासारख्या झाकून ठेवलेल्या महत्त्वपूर्ण अधिकाराला बाहेर काढून त्यांनी त्यासाठी आपली जाहीर भूमिका घेतली. माहितीचा अधिकार हा भ्रष्टाचाराला रोखणारा आहे हे लक्षात घेऊन त्यांनी समाजात जागृती केली. 'आजची समाजरचना..' या पुस्तकात त्यांनी घेतलेली भूमिका ही आजही आवश्यक अशी आहे.

ज्या काही भूमिका त्यांनी आजवर घेतल्या त्याची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करण्याचा अड्डासही त्यांनी स्वतःच स्वतःजवळ धरला. ज्या ग्रामसुधारणांचे भाष्य त्यांनी केले त्याची अंमलबजावणी त्यांनी काही खेडे दत्तक घेऊन केली. मराठवाड्यातील दुष्काळ निवारण्याच्या उद्देशाने प्राथमिक स्तरावर जिल्हा प्रशासनासमवेत दोन वर्षांपूर्वी ४० गावांमध्ये काम करून बीड जिल्ह्याला वेगळा दिलासाही दिला. महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टिने त्यांनी रॅमन मॅगसेसे पुरस्कार प्राप्त निलीमा मिश्राला सोबत घेऊन प्रायोगिक पातळीवर सुमारे १० गावांतील महिला बचत गटांसाठी काही प्रायोगिक प्रकल्पही हाती घेतले.

पाण्याचे दुर्भिक्ष आणि बदलता निसर्ग ही आव्हाने भवरलालजी जैन यांनी डोळ्यापुढे ठेऊन कोरडवाहू शेतकऱ्यांसाठी जलसंधारणाचा नवा आयाम विकसीत केला. वॉटरशेड, वॉटर हार्वेस्टिंग, वॉटर कंझर्वेशन आदिंचे पथदर्शक काम जैन हिल्स येथे मोठ्या नाविप्यतेने करण्यात आले. कृषि क्षेत्रातील, जल व्यवस्थापन, उच्च कृषितंत्रज्ञान, सूक्ष्मसिंचन आदी क्षेत्रातील त्यांच्या भरीव योगदानाबद्दल त्यांना जगात

अत्यंत प्रतिष्ठेचा समजल्या जाणाऱ्या जागतिक पातळीच्या क्रॉफर्ड रिड मेमोरियल अवॉर्डने सन्मानित करण्यात आले आहे. याच बरोबर जगातिल विविध विद्यापीठातील त्यांना डॉक्टर ऑफ लिटरेचरने सन्मानित केले आहे. २००८ मध्ये भारत सरकारने त्यांना पद्मश्री देऊन गौरविले.

जैन हिल्स ही कर्मयोग्याची भूमि ठरली ती यामुळेच. इथे जे कोणी येऊन भेटून गेले त्यांना इथे केवळ प्रगतीचे बिजे भेटली नाहीत तर याच्या जोडीला शाश्वत विकासाचा आध्यात्मिक मार्गही त्यांना दिसला.

काही दिवसांपूर्वीच केंद्रीय जलसंसाधनमंत्री उमा भारती या जळगावला आल्या होत्या. या पृथ्वीतलावर अनेक अवतार होऊन गेले. यात कर्म अवतार याचे सुद्धा अनन्य साधारण महत्त्व आहे. काही पुरुष हे आपले अलौकीक कार्य करण्यासाठीच पृथ्वीतलावर येतात. या शब्दात त्यांनी भवरलालजींबद्दल गौरोद्गार काढले. माजी राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील यांनी कर्मयोग्याच्या रुपात पाहिले. माजी केंद्रीय कृषिमंत्री शरद पवार यांनी त्यांना द्रष्ट्या पुरुष रुपात पाहिले. जे निरीश्वरवादी होते त्यांनी भवरलालजींना संत रुपात पाहिले.

ग्रामसुधारणेसाठी संत गाडगे महाराज यांनी हाती झाडू घेऊन ग्रामस्वच्छतेचा गावोगावी नारा पोहोचविला. ग्रामगीतेच्या माध्यमातून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी नैतिक अधिष्ठानाची व कर्मकांडापल्याड प्रत्यक्ष साध्या छोट्या कृतिसाठी प्रत्येक खेड्याला जागे केले. विनोबा भावे यांनी भूदान चळवळीतून भूमिहिनांना भूमी मिळवून दिली. यांच्या जोडीला जोड देऊन भवरलालजींनी या सर्व राष्ट्रसंतांच्या जीवन कार्याला जवळ करत जलबचतीचे नवे अधिष्ठान निर्माण केले. पाण्याच्या प्रत्येक थेंबाला नवी परिभाषा देणारे भवरलालजींना महाराष्ट्रातील शेतकरी नेहमी संतांच्या रुपात लक्षात ठेवेल.
